

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.6.52>

СВИРИДЕНКО С. В.

**ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ ПРИТЯГАННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЯКІ КОРИСТУЮТЬСЯ НЕДОТОРКАНІСТЮ**

Актуальність статті полягає в тому, що євроінтеграційний курс України зумовив необхідність реформування національного законодавства, оновлення правової бази та побудови фундаментальної системи права, що це надасть можливість удосконалити механізм захисту особи, охорони її прав, свобод та законних інтересів, та вирішити питання, пов'язані з протидією злочинності. Одним із напрямів наукових розробок у цій сфері є визначення змісту механізму та особливостей досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо осіб, які користуються недоторканністю. У процесі дослідження теоретико-правових основ функціонування такого механізму, виникає необхідність аналізу історико-правових умов, в яких відбувалося становлення даної кримінальної процесуальної діяльності. Оскільки функціонування такого механізму зумовлено необхідністю забезпечення верховенства права, законності, рівності всіх перед законом і судом, підтримання правопорядку в країні, здійснення ефективної протидії злочинності тощо, то вивчення даного питання дозволить з'ясувати ті підвалини, передумови, на яких сформувалося сучасне законодавство, що регламентує розслідування злочинів, вчинених особами, які користуються недоторканністю. У статті зазначено, що інститут недоторканності не є здобутком української держави виключно за часів незалежності. Натомість він формувався тривалий час, будучи постійним супутником загального кримінального процесу. Законами та нормативними актами різного рівня встановлювалося ряд обмежень стосовно притягнення до кримінальної відповідальності певних категорій осіб за вчинення злочинів (а у деяких випадках навіть застосування до них примусових заходів) законами закріплено як індемнітет певних категорій, так і їх імунітет, причому у доволі широкому вигляді, який не дозволяв правоохоронним органам затримувати особу, яка користується імунітетом навіть на місці вчинення ним злочину. Зроблено висновок про те, що однією з головних особливостей становлення та розвитку в Україні механізму розслідування злочинів, вчинених особами, які користуються недоторканністю, є те, що ключова роль у визначенні порядку притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності належала не нормам кримінального процесуального законодавства, а положенням Конституції України та окремих спеціальних законів. У КПК України з цього приводу або не містилося взагалі ніяких вказівок (як у КПК від 1960 р.), або закріплено лише деякі норми, частина з яких при цьому має доволі загальний характер.

Ключові слова: притягання до кримінальної відповідальності, категорії осіб, індемнітет, імунітет, механізм реалізації, генеза розвитку.

THE GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF THE MECHANISM OF ATTRACTION TO CRIMINAL RESPONSIBILITY OF PERSONS USING UNTOUCHABILITY

The relevance of the article lies in the fact that the European integration course of Ukraine necessitated the reform of national legislation, the renewal of the legal framework and the construction of a fundamental legal system, which will provide an opportunity to improve the mechanism of protection of the individual, the protection of his rights, freedoms and legitimate interests, and to resolve issues related to combating crime. One of the areas of scientific development in this area is the determination of the content of the mechanism and features of the pre-trial investigation in criminal proceedings against persons who enjoy immunity. In the process of researching the theoretical and legal foundations of the functioning of such a mechanism, there is a need to analyze the historical and legal conditions in which the formation of this criminal procedural activity took place. Since the operation of such a mechanism is conditioned by the need to ensure the rule of law, legality, equality of all before the law and the court, maintenance of law and order in the country, implementation of effective countermeasures against crime, etc., the study of this issue will allow to clarify the foundations and prerequisites on which modern legislation was formed, which regulates the investigation of crimes committed by persons enjoying immunity. The article states that the institution of inviolability is not an achievement of the Ukrainian state exclusively during the time of independence. Instead, it was formed for a long time, being a constant companion of the general criminal process. Laws and regulatory acts of various levels established a number of restrictions regarding the criminal prosecution of certain categories of persons for committing crimes (and in some cases even the application of coercive measures to them). The laws established both the indemnity of certain categories and their immunity, and in a rather broad form, which did not allow law enforcement agencies to detain a person who enjoys immunity even in the city where he committed the crime. It was concluded that one of the main features of the formation and development of the mechanism of investigation of crimes committed by persons enjoying immunity in Ukraine is that the key role in determining the procedure for bringing such persons to criminal responsibility did not belong to the norms of criminal procedural legislation, but to the provisions of the Constitution of Ukraine and certain special laws. In this regard, the CPC of Ukraine either did not contain any instructions at all (as in the CPC from 1960), or only some norms were established, some of which are of a rather general nature.

Key words: *prosecution, categories of persons, indemnity, immunity, implementation mechanism, genesis of development.*

Вступ. Євроінтеграційний курс України зумовив необхідність реформування національного законодавства, оновлення правової бази та побудови фундаментальної системи права, що це надасть можливість удосконалити механізм захисту особи, охорони її прав, свобод та законних інтересів, та вирішити питання, пов'язані з протидією злочинності. Одним із напрямів наукових розробок у цій сфері є визначення змісту механізму та особливостей досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо осіб, які користуються недоторканністю. У процесі дослідження теоретико-правових основ функціонування такого механізму, виникає необхідність аналізу історико-правових умов, в яких відбувалося становлення даної кримінальної процесуальної діяльності. Оскільки функціонування такого механізму зумовлено необхідністю забезпечення верховенства права, законності, рівності всіх перед законом і судом, підтримання правопорядку в країні, здійснення ефективної протидії злочинності тощо, то вивчення даного питання дозволить з'ясувати ті підвалини, передумови, на яких сформувалося сучасне законодавство, що регламентує розслідування злочинів, вчинених особами, які користуються недоторканністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В окремих дослідженнях вибірково розглядалися питання розвитку механізму притягнення до відповідальності осіб, які користуються недоторканністю. У своїх дослідженнях О. Д. Чепель звертає увагу на те, що спроби скасувати чи обмежити депутатську недоторканність розпочалися ще у 1998 р., тобто через три роки після прийняття Конституції України, у ст. 80 якої закріплено дану депутатську гарантію – однак, як зазначає автор, суттєвих зрушень у цьому напрямку досі так і не зроблено і вважає за необхідність закріпити норму, яка б зафіксувала правило, що імунітет не поширюється на випадки, коли

депутата затримано на місці вчинення злочину (*flagrante delicto*) [1, с. 140]. Проблемним питанням імунітету та його захисту у кримінальному судочинстві присвячено дослідження С. Г. Волкотруба, який дійшов висновку, що імунітетом у кримінальному судочинстві є сукупність виняткових правових норм, частина яких належить до міжнародного публічного та національного конституційного права, законодавства про судоустрій, а також до кримінально-процесуального права, яке регламентує всі випадки звільнення осіб від певних процесуальних обов'язків та додаткові гарантії їх недоторканності у кримінальному судочинстві [2, с. 2]. В. В. Паришкара відмітила що, прийнявши у 2016 р. зміни до Конституції України в частині правосуддя, а також новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. законодавець обмежив абсолютний імунітет суддів, який існував раніше, та запровадив функціональний імунітет, що полягає в забороні притягнення судді до кримінальної відповідальності за його юридичну позицію, викладену в судовому рішенні [3, с. 154–155]. Оцінюючи ці та інші наукові розробки, можна констатувати, що питання генези зазначеного механізму у комплексі не досліджувалося.

Постановка завдання. У статті поставлено завдання визначення особливостей становлення та розвитку в Україні механізму притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які користуються недоторканістю.

Основний зміст. Інститут недоторканності не є здобутком української держави часів незалежності. Одним із перших історичних документів, в якому йшлося про недоторканність певної категорії державних діячів України, є конституційний проект Української народної партії «Основний закон «Самостійної України» спілки народу Українського» (оприлюднений у 1905 р. у часопису «Самостійна Україна»), у якому для уникнення можливості узурпації влади та забезпечення демократичного устрою майбутньої держави передбачався поділ влади на три незалежні гілки, але стосовно недоторканності Президента прямих вказівок не було, а його відкликання з поста можливо у випадку нехтування ним вимог Конституції України та інших законів [4], що дає підстави говорити про те, що Глава держави також користувався недоторканістю, яка унеможлилювала його кримінальне переслідування. Практично, у цьому конституційному проекті вперше було закріплено недоторканність державних службовців найвищого рівня, оскільки до того депутати фактично не мали імунітету від кримінального переслідування [5, с. 25–26].

29 квітня 1918 р. було прийнято Конституцію Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права та вольності УНР»), якою гарантувався депутатський індемнітет (свобода слова під час виконання своїх професійних функцій), але імунітет депутатів не передбачався. Пізніше було прийнято Закон, яким гарантувалась недоторканність членів Центральної Ради, у якому вже було передбачено: члени Української Центральної Ради можуть бути притягнені до слідства і карного суду, але тільки звичайним судовим порядком і з дозволу Української Центральної Ради; члени Української Центральної Ради ні в якому разі не можуть бути заарештовані без попереднього дозволу Української Центральної Ради або іншими способами, позбавлені волі, за винятком затримання на гарячому вчинкові; про необхідність притягнення до слідства і карного суду або про затримання члена Центральної Ради на гарячому вчинкові відповідні власті повинні негайно сповістити Українську Центральну Раду; на вимогу Центральної Ради судове переслідування членів Ради повинно бути відкладено, а позбавлення волі – скасовано аж до скінчення строку уповноважень Ради або виходу з її складу члена Ради [6, с. 282; 7, с. 30].

У нормах Конституції УРСР від 1919 та 1929 рр. не передбачалось жодних вимог щодо гарантій депутатської недоторканності, і лише у Конституції УРСР 1937 р. з'явився положення про те, що депутат Верховної Ради УРСР не може бути притягнений до судової відповідальності або заарештований без згоди Верховної Ради УРСР, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР – без згоди Президії Верховної Ради УРСР [8]. Про суддівську недоторканність у даних нормативно-правових актах не йшлося. Однак, у законі СРСР від 25 грудня 1958 р. все ж таки були закріплені гарантії суддівської недоторканності, які полягали у тому, що судді не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, відсторонені у зв'язку з цим від посади або заарештовані: без згоди Президії Верховної Ради союзної республіки; без згоди Верховної Ради Української РСР, а в період між сесіями – Президії Верховної Ради Української РСР [9].

Натомість у Конституції УРСР 1978 р. уже містилися норми, які встановлювали недоторканність депутатів, Глави держави та суддів. Так, у ст. 95 Конституції УРСР 1978 р. передбачалося, що депутатам забезпечуються умови для безперешкодного й ефективного здійснення його прав і обов'язків. У ст. 33 Закону СРСР «Про статус народних депутатів СРСР» від 19 квітня 1979 р. встановлювалося, що депутат Верховної Ради союзної республіки не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного

стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди Верховної Ради союзної республіки, а в період між їх сесіями – без згоди Президії Верховної Ради [10]. У ст. 34 також гарантувалася недоторканність депутатам місцевих рад, але у Законі СРСР «Про статус народного депутата СРСР» від 31 травня 1990 р. місцеві депутати вже були позбавлені недоторканності.

Відповідно до ст. 114-9 Конституції УРСР від 1978 р., Президент України користувався правом недоторканності. У разі порушення Президентом Конституції і законів України Президент міг бути за висновком Конституційного Суду України бути змщений з посади Верховною Радою України (рішення про змщення Президента в такому випадку приймається більшістю – не менш як дві третини від фактичної кількості народних депутатів України) [11].

Згідно зі ст. 153 Конституції УРСР 1978 р., судді і народні засідателі були незалежними і підкоряються тільки закону. Недоторканність суддів і народних засідателів, а також інші гарантії їх незалежності встановлюються законодавством України [11]. Дані гарантії суддів підтверджувалися й у ст. 62 Закон УРСР «Про судоустрій України» від 05 червня 1981 р. № 2022-Х, в якій було закріплено, що судді – недоторканні. Гарантії недоторканності суддів встановлюються Законом України «Про статус суддів». Гарантії недоторканності суддів поширюються на народних засідателів під час виконання ними обов'язків у суді [12].

Відповідно до Закону СРСР «Про статус суддів в СРСР» від 04 серпня 1989 р. № 328-І, незалежність суддів і народних засідателів забезпечується, окрім іншого, їх недоторканністю. При цьому, змістом даної недоторканності є те, що: суддю не може бути притягнуто до кримінальної відповідальності або заарештовано без згоди Верховної Ради союзної республіки, а в період між сесіями – Президії Верховної Ради союзної республіки; кримінальну справу щодо судді може порушити тільки прокурор союзної республіки або Генеральний прокурор СРСР (одночасно з цим вирішується питання про зупинення повноважень судді); кримінальні справи щодо суддів районних (міських) народних судів є підсудними Верховним Судам союзних республік; не допускається затримання, привід чи застосування заходів адміністративного стягнення щодо судді [13].

Що стосується кримінально-процесуального законодавства, яке діяло на території України напередодні встановлення та під час панування радянського режиму, то воно не містило ніяких окремих норм щодо проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених особами, які користуються недоторканністю. Окрім того, особливості кримінального переслідування осіб, які користуються недоторканністю, визначалися нормами конституційних актів, а також спеціальних законів, що регламентували правове становище окремих категорій осіб (народних депутатів, суддів), для радянського законодавства характерним було те, що воно прямо не забороняло проводити оперативно-розшукові заходи та слідчі (розшукові) дії відносно зазначених осіб, з мотивів того, що вони обмежують права і свободи останніх.

Новий етап становлення та розвитку інституту недоторканності розпочався після розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Так, у 1992 р. був ухвалений Закон України «Про статус народного депутата України» (чинний на сьогодні зі змінами від 11 жовтня 2017 р.), а у 1996 р. прийнято Конституцію України – Основний Закон держави. Цими законами закріплено як індемнітет народного депутата, так і його імунітет, причому у доволі широкому вигляді, адже він не дозволяє правоохоронним органам затримувати народного депутата навіть на місці вчинення ним злочину. Через це питання необхідності обмеження чи існування даного інституту взагалі стали предметом активних наукових та політичних дискусій. У 2001 р. було прийнято нову редакцію Закон України «Про статус народного депутата України», який ще посилив рівень недоторканності народних обранців і одночасно обмежив можливості правоохоронних органів у частині проведення оперативно-розшукових та процесуальних дій стосовно народного депутата до моменту надання парламентом згоди на притягнення останнього до кримінальної відповідальності.

Що стосується безпосередньо кримінального процесуального закону, то до 2012 р., тобто до моменту прийняття нового КПК України, усі особливості надання згоди парламентом на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності регламентувалися окремими главами Регламентів ВРУ. Прийняття у 2012 р. нового КПК хоча й забезпечило запровадження певних нововведень у питання врегулювання здійснення кримінального провадження відносно народних депутатів, проте до суттєвих змін у цій сфері не призвело.

Недоторканністю також користується Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. При цьому слід відмітити, що у Конституції України про дану особливість правового статусу зазначеної посадової особи немає жодної вказівки (на відміну від недоторканності Президента України, народних депутатів, суддів та суддів КСУ). Лише у Законі «Про Уповноваженого

Верховної Ради України з прав людини» від 16 жовтня 1996 р. закріплено, що Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду [14]. У положеннях чинного КПК України, як і в Основному Законі України, ніяких прямих вказівок щодо недоторканності даної посадової особи немає. З огляду на це, у практичній площині можуть виникнути непорозуміння, що призведуть до порушення прав і свобод такої особи.

Що стосується суддівської недоторканності, то вона, окрім Конституції, протягом історії незалежної України гарантувалася Законом України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., в якому передбачалося, що судді – недоторканні, що полягало у наступному: суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом; суддя не може бути затриманий чи підозрою у вчиненні злочину, а також підданий приводу чи примусово доставлений у будь-який державний орган у порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення; суддя, затриманий за підозрою у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається у судовому порядку, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи; проникнення в житло чи службове приміщення судді, в його особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи віймки, прослуховування його телефонних розмов, особистий обшук судді, а так само огляд, вїмка його кореспонденції, речей і документів можуть провадитись тільки за вмотивованим рішенням суду, а також за згодою судді в разі прийняття головою відповідного суду рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки [15]. З викладеного вбачається, що згідно із Законом «Про статус суддів» від 1992 р. судді також користувалися доволі широким обсягом недоторканності, адже правоохоронці не могли їх затримати на місці вчинення ними злочину, навіть тяжкого. З метою удосконалення діяльності суддів 07 липня 2010 р. Верховна Рада України прийняла новий Закон «Про судоустрій і статус суддів», однак у частині недоторканності суддів суттєвих змін не передбачалося, а додатково встановлювалося, що: затримання судді або обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту до ухвалення обвинувального вироку судом не може бути здійснено без згоди Верховної Ради України; суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи; суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду; судді може бути повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення лише Генеральним прокурором України або його заступником; проведення стосовно судді оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися лише з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора України або його заступників, керівника регіональної прокуратури або його заступників [15]. Зменшення обсягу недоторканності суддів та наближення кримінального провадження відносно них до загального правила відбулося тільки з прийняттям у 2016 р. нового Закону «Про судоустрій і статус суддів» [16], а також Закону «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 р. [17]. Так, цими законами звужено обсяг імунітету суддів у частині заборони їх затримання без згоди ВРУ. За новим законодавством, суддя може бути затриманий під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину. Крім того, питання про надання згоди на затримання, тримання під вартою, арешт було передане з відання парламенту до відання новоствореного колегіального конституційного органу судової влади, якою на сьогодні є Вища рада правосуддя. З урахуванням зазначених нововведень були внесені відповідні зміни до й КПК України.

Стосовно суддів Конституційного Суду України, то їх недоторканність гарантувалася Основним Законом держави та Законом «Про Конституційний Суд України» від 1996 року, в яких закріплювалося, що суддя КСУ не може бути затриманий чи заарештований без згоди Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку судом. Однак 2 червня 2016 р. Законом «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» було внесено зміни до ст. 149 Конституції України. Згідно з вимогами цієї статті, без згоди Конституційного Суду України суддою Конституційного Суду України не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину [18]. Аналогічна норма міститься в Законі

України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. Крім того, у ньому закріплено, що суддя Конституційного Суду не може бути підданий приводу чи примусовому допровадженню до будь-якого органу або установи, крім суду. Суддя Конституційного Суду, затриманий за адміністративне правопорушення або за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна відповідальність, має бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком: якщо Суд надав згоду на затримання Судді у зв'язку з таким діянням; якщо його затримано під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину [19].

Засади дипломатичної недоторканності визначаються Віденською Конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., яка була ратифікована Президією Верховної Ради УРСР 21 березня 1964 р., відповідно якого, особа дипломатичного агента є недоторканою, він не може бути заарештований чи затриманий у будь-якій формі. На національному рівні гарантії дипломатичної та консульської недоторканності закріплені в Указі Президента України «Про Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні» від 10 червня 1993 р., в якому закріплено, що глава дипломатичного представництва і члени дипломатичного персоналу, дипломатичний кур'єр, статус якого підтверджується офіційним документом, у якому вказана кількість місць, що становлять дипломатичну пошту, користується при виконанні обов'язків особистою недоторканністю і не може бути заарештований або затриманий; консульські посадові особи не можуть бути затримані або заарештовані інакше як у разі переслідування за вчинення тяжкого злочину або виконання вироку (ухвали) суду, що набрав законної сили [20]. У чинному КПК України норми з приводу здійснення кримінального провадження відносно осіб, які користуються дипломатичним імунітетом, практично відсутні. Так, законодавець лише передбачив, що кримінальне провадження щодо особи, яка користується дипломатичним імунітетом, може здійснюватися за правилами КПК України тільки за згодою такої особи або за згодою компетентного органу держави (міжнародної організації), яку представляє така особа, у порядку, передбаченому законодавством України та міжнародними договорами України. Крім того, особи, які мають право дипломатичної недоторканності, не можуть без їх згоди бути допитані як свідки, як не можуть бути допитані в аналогічній якості й працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи [16].

Висновок. Отже, на підставі викладеного можемо зробити висновок про те, що однією з головних особливостей становлення та розвитку в Україні механізму розслідування злочинів, вчинених особами, які користуються недоторканністю, є те, що ключова роль у визначенні порядку притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності належала не нормам кримінального процесуального законодавства, а положенням Конституції України та окремих спеціальних законів. У КПК України з цього приводу або не містилося взагалі ніяких вказівок (як у КПК від 1960 р.), або закріплено лише деякі норми, частина з яких при цьому має доволі загальний характер.

Список використаних джерел:

1. Чепель О. Д. Проблеми статусу та професіоналізації діяльності депутатів парламенту на сучасному етапі (порівняльно-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук. Чернівці, 2009. 243 с.
2. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2003. 19 с.
3. Паришка В. В. Юридична відповідальність суддів в Україні та країнах європейського союзу: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2017. 259 с.
4. Бутенко А. До історії формування моделі української держави. конституційний проєкт української народної партії 1905 року. *Юридичний журнал*. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2660>.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпідменту Президента України) від 10.12.2003 р. № 19–рп/2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03>.
6. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. / В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, Ю. М. Гамрецький та ін. / [В. Ф. Верстюк та ін. (упорядн.) ; В. А. Смолій та ін. (ред.)]. Т. 2: 10 грудня 1917 р. 29 квітня 1918 р. К.: Наукова думка, 1997. 422 с. (Пам'ятки історії України. Сер. 5. Джерела новітньої історії).

7. Реєнт О. О. Право депутатської недоторканності (питання теорії та практики): дис... канд. наук. К. 2009. 271 с.
8. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937 р. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
9. Про затвердження Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік: Закон СРСР від 25.12.1958 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show>
10. Про статус народних депутатів СРСР: Закон СРСР від 19.04.1979 р. № 8–X. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show>
11. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 р № 888–IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.
12. Про судоустрій України: Закон УРСР від 05.06.1981 р. № 2022–X. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-10>.
13. Про статус суддів в СРСР: Закон СРСР від 04.08.1989 р. № 328–I. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89>.
14. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.
15. Про статус суддів: Закон України від 15.12.1992 р. № 2862–XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12>.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651–VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
17. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 р. № 1798–VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 7–8. Ст. 50.
18. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401–VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. Ст. 532.
19. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136–VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
20. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні: затв. указом Президента України від 10.06.1993 р. № 198/93. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/198/93>.